

An analysis on the typology of Iron Age and Parthian pottery from Qara-Hasanlu castle, Nemin

Fariborz Tahmasbi¹. Reza Rezaloo^{2*}. Ardashir Javanmardzadeh³. Habib Shahbazi Shiran³

1. PhD student in Archeology, Department of Archeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

2. Professor, Faculty member of the Department of Archeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

3. Associate Professor, Faculty member of the Department of Archeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2022/10/09;

Accepted: 20202322/01/24;

Published Online 2023/03/11

doi [10.30699/athar.43.4.712](https://doi.org/10.30699/athar.43.4.712)

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Reza Rezaloo

Professor, Faculty member of the Department of Archeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

Email:

Reza_rezaloo@yahoo.com

ABSTRACT

Qara-Hasanlu is an area that, due to its location in the middle of the Ardabil plain, is of great importance in the archaeological studies of the region. During the archeological exploration in this area, various examples of pottery finds were obtained, which have not been researched so far. Advanced research based on library and field studies; It seeks to introduce, typology and relative chronology of the pottery of the mentioned area through the study of pottery obtained from the results of Qara-Hasanlu excavation and their comparative comparison with other places. The main question of this research is posed as follows; According to the variety of pottery types and matching them with other areas, the chronology of the pottery of this area reaches which period? The research findings show that its pottery includes all kinds of bowls, jars, Cebu, pot and pot, which are among the pottery of Iron I and II and historical period (Ashkan). The pottery of this area has similar types with other regional and extra-regional areas, including the north and northwest of Iran. Finally, according to the other cultural data obtained, the relative chronology of the site can be interpreted in such a way that this site was probably settled for the first time during the Iron Age I and II and after a gap period. Once upon a time, Parthian people turned this place into a ritual place by building an adobe platform on this hill and settled in this area temporarily and in some seasons.

Keywords: Qara-Hasanlu Hill, Namin, Pottery, Iron Age, Parthian Era

Copyright © 2023. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Tahmasebi, F., Rezaloo, R., Javanmardzadeh, A., & Shahbazi Shiran, H. (2023). An analysis on the typology of Iron Age and Parthian pottery from Qara-Hasanlu castle, Nemin. *Athar*. 43(4), 712-734.

مقاله پژوهشی

تحلیلی بر گونه‌شناسی سفالینه‌های عصر آهن و اشکانی محوطه - قلعه قره حسنلو، نمین

فریبرز طهماسبی^۱، رضا رضالو^{۲*}، اردشیر جوانمردزاده^۲، حبیب شهبازی شیران^۳

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

۲. استاد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

۳. دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

کتاب /	اشکاخ / نصل /
ره حسنلو از جمله محوطه‌های است که به واسطه قرارگیری در میانه دشت اردبیل، از اهمیت زیادی در مطالعات باستان‌شناسی منطقه برخوردار است. ضمن کاوش باستان‌شناسی در این محوطه، نمونه‌های متنوعی از یافته‌های سفالی به دست آمده که تاکنون پژوهشی در ارتباط با آنها صورت نگرفته است. در این راستا، پژوهش پیش رو براساس مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی، در پی آن است تا از طریق مطالعه سفالینه‌های حاصل از نتایج کاوش قره حسنلو و مقایسه تطبیقی آنها با دیگر نقاط، به معرفی، گونه‌شناسی و گاه‌نگاری نسبی سفال‌های شاخص محوطه مذکور بپردازد. سؤال اصلی این پژوهش بدین صورت مطرح می‌گردد که با توجه به تنوع گونه‌های سفالی و تطبیق آنها با محوطه‌های دیگر، گاه‌نگاری سفال‌های این محوطه به کدام دوره می‌رسد؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد سفال‌های آن شامل انواع کاسه، کوزه، سیو، دیگ و خمره بوده که در زمره سفالینه‌های آهن I و II و دوران تاریخی (اشکانی) قرار دارند. سفال‌های این محوطه دارای گونه‌های مشابهی با سایر محوطه‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای از جمله حوزه شمال و شمال غرب ایران هستند. در نهایت با توجه به سایر داده‌های فرهنگی به دست آمده، می‌توان گاه‌نگاری نسبی محوطه را بدین شکل تفسیر نمود که این محوطه در طی عصر آهن I و II به احتمال برای نخستین بار مورد استقرار قرار گرفته و پس از یک دوره گپ زمانی، مردمان پارتی با بنا نهادن سکوی خشتی روی این تپه، این مکان را به محلی آیینی تبدیل نموده و به صورت موقت و در برخی از فصول، در این محوطه استقرار یافته‌اند.	دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۷ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۰۴ انتشار آنلاین: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰
	نویسنده مسئول: رضا رضالو استاد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران پست الکترونیک: r_rezaloo@uma.ac.ir
	کلیدواژه‌ها: تپه قره حسنلو، نمین، سفال، عصر آهن، دوران اشکانی
حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهی‌نامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازآرایی محتوا به هر شکل) و انطباق (باز ترکیب، تغییر شکل و بازسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.	

طهماسبی فریبرز، رضالو رضا، جوانمردزاده اردشیر، و شهبازی شیران حبیب. (۱۴۰۱). تحلیلی بر گونه‌شناسی سفالینه‌های عصر آهن و اشکانی محوطه - قلعه قره حسنلو، نمین. فصلنامه علمی اتر. ۴۳ (۴)، ۷۱۲-۷۳۴.

۱- مقدمه

با توجه به اینکه بیشتر مطالعات باستان‌شناسی صورت گرفته در منطقه اردبیل، مبتنی بر قلعه‌ها و گورستان‌ها با نهشته‌ها و لایه‌های فرهنگی کم بوده، کاوش بر روی محوطه‌هایی که در دشت‌ها به وجود آمده‌اند، می‌تواند بخش بیشتری از خلأهای مطالعاتی موجود، خصوصاً در ارتباط با ادوار پیش از تاریخی، خصوصاً عصر آهن و دوران تاریخی در منطقه را جبران نماید. این بدان معنی است که در این منطقه، به دلیل ماهیت مواد و مدارک مورد مطالعه که معمولاً مربوط به قلاع و گورستان‌ها بوده، تصویری دقیق و روشن از توالی لایه‌نگاری محوطه‌های استقرار که ماهیت و نحوه گذار در دوره پیش از تاریخ را تبیین کند، موجود نیست. قره‌حسنلو از جمله محوطه‌هایی است که به‌واسطه قرارگیری در میانه دشت اردبیل، از اهمیت زیادی در مطالعات باستان‌شناسی منطقه برخوردار است. این محوطه با توجه به وسعت و دارا بودن انباشت‌های زیادی از لایه‌های باستانی این محوطه و همچنین با توجه به اینکه آثار سطحی و نهشته‌های فرهنگی آن، هر سه دوره مفرغ و آهن و دوران اشکانی را در بر می‌گیرد، می‌تواند در ارتباط با روشن شدن ویژگی‌های فرهنگی، الگوهای استقرار، میزان تفاوت‌های فرهنگی این منطقه (دشت اردبیل) با دیگر نواحی، خصوصاً حوزه دریاچه ارومیه و... کمک شایانی کند. ضمن کاوش در بخش‌های مختلف تپه قره‌حسنلو، قطعات مختلف سفالی شناسایی گشت که مطالعه این یافته‌ها از منظر فرمی، تکنیک، نقوش و... می‌تواند روشن‌کننده مهم‌ترین ادوار استقراری در این سایت باستانی باشد. در این راستا مقاله حاضر، پژوهشی است در باب انواع گونه‌های سفالی محوطه قره‌حسنلو، که در آن ضمن معرفی سفالینه‌ها و طبقه‌بندی آنها، به بررسی نقوش و تزئینات آنها، به روابط و برهمکنش‌های فرهنگی قره‌حسنلو با سایر محوطه‌ها و مقایسه تطبیقی سفالینه‌ها با سایر نقاط دیگر پرداخته است.

۱-۱- پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر بر این است که به پرسش‌های ذیل پاسخ دهد: ۱. سفال‌های قره‌حسنلو از نظر گونه و تکنیک ساخت در

چند گروه جای می‌گیرند؟ ۲. با توجه به تنوع گونه‌های سفالی و تطبیق آنها با محوطه‌های دیگر، گاه‌نگاری سفال‌های این محوطه، به کدام دوره می‌رسد؟

۱-۲- روش پژوهش

پژوهش پیش رو براساس روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تطبیقی صورت گرفته است. گردآوری داده‌ها در این پژوهش به دو صورت کتابخانه‌ای و میدانی انجام شد. برای انجام آن از داده‌های سفالی و گزارش‌های باستان‌شناسی محوطه قره‌حسنلو استفاده گردیده است. انتخاب نمونه‌های سفالی در این پژوهش به روش نمونه‌برداری غیراحتمالی از نوع پیشامدی ساده صورت پذیرفته است. برای مطالعه نمونه‌های مورد بررسی، ۱۰۰ قطعه انتخاب گردید.

۲- پیشینه پژوهش

قبل از کاوش باستان‌شناختی این محوطه، مطالعه خاصی در این محل صورت نگرفته است. با این حال می‌توان به مطالعات و پژوهش‌های میدانی که در منطقه انجام گرفته، به موارد زیر اشاره کرد: اولین مطالعات باستان‌شناختی در استان اردبیل توسط باستان‌شناسان خارجی انجام گرفت. نخستین بار در فاصله سال‌های ۱۸۸۹ تا ۱۹۰۱ میلادی ژاک دموورگان در اطراف شهر نمین در چندین گورستان که دارای گورهای چهار چینه خرسنگی بود، کاوش نمود. این گورها در کنار روستای سولی‌دره، چیلاخانه، وجالیک، لرداگی، چاقالادره، تاش‌کوپرو، حسن‌زمینی، خورخور، چیرچیر و چیرچیر پوری بودند (DeMorgan, 1905). پس از دموورگان، شیفر نیز در اطراف دشت اردبیل به مطالعه و بررسی پرداخت و با کاوش در گورستان‌های حسن‌زمینی و آق‌اولر، تاریخ سده ۱۴ و ۱۵ (ق.م) را برای این گورستان‌ها پیشنهاد داد (Schaeffer, 1948). کامبخش‌فرد را می‌توان اولین باستان‌شناس ایرانی دانست که در سال ۱۳۴۴ (ه.ش)، در محدوده شهرستان گرمی مطالعات علمی باستان‌شناختی بر روی قبور معروف اشکانی انجام داده و تدفین‌های گورخمره‌ای را به‌عنوان یک نوع فرهنگ بارز این

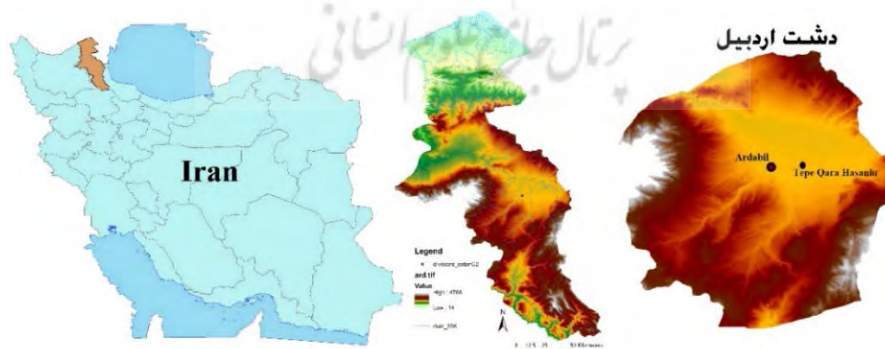
صورت نگرفته است. همچنین باید عنوان نمود که بیشتر مطالعات نام‌برده نیز روی گورستان‌ها متمرکز بوده و به جز مطالعات محدودی، از وضعیت محوطه‌های استقرار دشت اردبیل اطلاعات روشنی در دست نیست. به همین اساس، تمرکز مطالعات بر روی محوطه‌های استقرار دشت اردبیل کاملاً احساس می‌شود.

۳- توصیف و بررسی

۳-۱- تپه قره حسنلو

تپه قره حسنلو در محدوده حریم شهرستان نمین و بر سر جاده اردبیل به شهر آبیگلو و در فاصله یک کیلومتری از جاده مذکور و ۲ کیلومتری شمال غربی روستای قره حسنلو، در درون دشتی وسیع و باز قرار گرفته است (شکل ۱). قره حسنلو با ارتفاع ۱۳۳۰ متر از سطح دریا، در موقعیت جغرافیایی $38^{\circ}15.6286' E$ $48^{\circ}25.7033' N$ واقع شده است. با توجه به شروع عملیات شرکت ذوب‌آهن در محدوده تپه مذکور و قرارگرفتن تپه حسنلو در حریم این شرکت، کاوش نجات‌بخشی این محوطه در بهمن ۱۴۰۰ برای شناسایی محوطه و بررسی توالی فرهنگی آن شروع گشت. وسعت این تپه در حدود ۳۷۰۰ متر مربع بوده و ارتفاع آن نسبت به دشت اردبیل نیز، در بیشترین حد خود در حدود ۱ متر است (شکل‌های ۱ و ۲ و ۴).

منطقه در رابطه با سنن تدفین دوره اشکانی معرفی کرد (Kambakhsh Fard, 1998). برنی در سال ۱۹۷۸ دشت مشگین‌شهر را مورد بررسی باستان‌شناختی قرار داد و از وجود ۷۶ محوطه با آثار دوره‌های مختلف گزارش داد (Burney, 1979). هدف بررسی سال ۱۹۶۸-۱۹۷۹ مؤسسه باستان‌شناسی آلمان، ولفرام کلایس و استفان کرول، جمع‌آوری اطلاعات از قلعه‌های اورارتویی در شمال غرب ایران بود. در این اثنا بیش از ۶۰ محوطه از تپه‌های پیش از تاریخ را در طول مسیر میان‌دوآب، ارومیه، مرند، جلفا، ماکو و منطقه میانه و اردبیل مورد بازدید قرار دادند (Edwards, 1983)، اما علاوه بر این پژوهش‌ها، در سال‌های اخیر نیز مطالعاتی در استان اردبیل به عمل آمده است. بررسی و پژوهش در قلعه کهنه مشگین‌شهر توسط عابدی امین (Abdi-Amin, 1997)، بررسی و کاوش محوطه‌های باستانی شهریری نوبری (Hejbari Nobri, 2005)، بررسی فشرده و کوتاه‌مدت دشت مغان توسط علیزاده و اور (Alizadeh & Ur, 2007)، بررسی قلعه‌های مرکزی و اقماری مشگین‌شهر توسط رضالو و ایرملو (Rezaloo & Ayramloo, 2014)، کاوش و گمانه‌زنی در محوطه قلعه بوینی توسط طهماسبی (Tahmasabi, 2015) از پژوهش‌های مهم این حوزه به شمار می‌روند. گذری کوتاه بر مطالعات و پژوهش‌های میدانی صورت‌گرفته در دشت اردبیل نشان می‌دهد که تا به امروزه مطالعه و بررسی‌های باستان‌شناختی در ارتباط با تپه قره حسنلو

شکل ۱. نقشه استان اردبیل و موقعیت تپه قره حسنلو در دشت اردبیل (Authors, 2021)

سطح بالای آن شامل انباشت خاک سطحی بوده و در ادامه لایه‌های فرهنگی با سفال‌های متعلق به دوران اشکانی همچنین ساختاری خشتی با ۱۱ رج متوالی به دست آمد. ساختار خشتی مذکور که متعلق به سکوی شناسایی شده بوده، از عمق ۱۱۰ سانتیمتری شروع و تا عمق ۲۴۰ سانتیمتری ادامه یافته است. در میانه بافت این خشت‌ها، قطعات مختلف سفالی متعلق به عصر آهن I و II، خصوصاً با نقوش داغدار مثلثی شناسایی شد که نشان از استقرارهای کهن در این محوطه، قبل از ساخت سکو در طی دوره اشکانی است. در ادامه کاوش در زیر دیوار خشتی و پس از برداشت رج نهایی از دیوار مذکور، لایه ملاط سفیدرنگی ظاهر گردید که در زیر این رج و روی کف زمین مالیده شده بود. با توجه به نتایج کاوش در این ترانسه مشخص گشت که بر روی سطح این محوطه و پس از برداشت لایه‌های فوقانی، سازه‌های خشتی شامل ۱۱ - ۱۲ رج روی سطح تپه بنا نهاده شده است. بلافاصله پس از برداشت رج‌های خشتی سازه خشتی و لایه دوغاب سفیدرنگ در زیر آخرین رج سکو، لایه‌های رسوبی دشت اردبیل در زیر آن شناسایی گشت؛ بنابراین بر روی این تپه تنها سازه خشتی بنا نهاده شده است و باید گفت که تنها یک دوره معماری در این تپه ایجاد شده است؛ این در حالی است که قطعات سفالی لایه‌های فوقانی و همچنین قطعات سفالی درون خشت‌ها نشان از استقرار دو دوره‌ای در این تپه دارد (شکل ۵ و ۶).

شکل ۲. موقعیت محوطه قره حسنلو در دشت اردبیل و فاصله آن با شهر اردبیل (Google Earth)

شکل ۳. عکس هوایی محوطه قره حسنلو (Google Earth)

شکل ۴. محوطه قره حسنلو با ارتفاع نسبتاً کم در میانه دشت اردبیل (Authors, 2021)

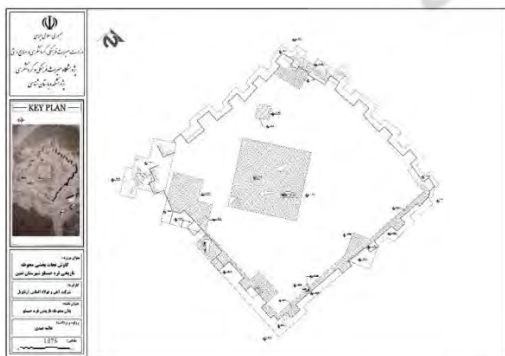

شکل ۵. تصویر محوطه قره حسنلو پس از اتمام کاوش فصل نخست و نمایان شدن سکوی خشتی (Authors, 2021)

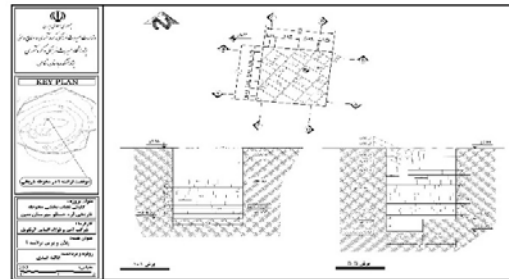
۳-۱-۱- لایه‌نگاری محوطه قره حسنلو

یکی از اهداف اصلی کاوش در محوطه قره حسنلو، لایه‌نگاری و توالی لایه‌های باستانی محوطه مذکور بوده است. در این راستا ترانسه I اولین ترانسه کاوش شده برای لایه‌نگاری در این تپه است. در این ترانسه ۱۰ لوکوس، شناسایی شد که

کاربری را شاید بتوان از طریق حضور تدفین‌های موجود روی سکو که در میانه خشت‌های آن صورت گرفته نیز دریافت. تدفین‌های موجود، بر روی سطح خشتی سکو و همچنین در لابه‌لای خشت‌های آن که برش داده شده، صورت گرفته است. در ارتباط با سکوی خشتی عظیم در تپه قره‌حسنلو باید گفت که نمونه‌های تقریباً مشابه، در برخی از نقاط ایران و متعلق به ادوار پیش از تاریخ و دوران تاریخی به دست آمده است. به‌طور کلی چنین سازه‌های معماری خشتی در عصر آهن در سراسر فلات ایران، از شرق و غرب، شمال و جنوب پراکنده است. از جمله می‌توان به نادعلی سیستان (Ghirshman, 1939)، تل ضحاک فسا (Hansman, 1999)، زیویه سقر (Motamedi, 1997)، هگمتانه همدان (Saraf, 1995) و غیره اشاره کرد. در مرزهای خارج از ایران فعلی نیز سکوهایی خشتی متعلق به عصر آهن شناسایی شده که از جمله آنها می‌توان به معماری طبقه ۱۰ عصر آهن تیله هویوک در استان آدیامان ترکیه اشاره کرد که در آن سکویی خشتی در ابتدا بنا نهاده شده و سپس بر روی سکوی خشتی فضاهای معماری بنا شده‌اند (Blaylock, 2009). به‌طور کلی با توجه به مقایسه‌های صورت‌گرفته و مشابهت سکوی خشتی تپه قره‌حسنلو با نمونه‌های به‌دست‌آمده و همچنین با توجه به حضور سفالینه‌ها که پیشینه آن متعلق به آهن III بوده، به احتمال این اثر تاریخی نیز متعلق به هزاره اول ق.م بوده و در طی این دوره و طبق سنت سکوسازی در این دوران که در سایر مناطق دیگر نیز شناسایی شده، بنا نهاده شده است.

شکل ۷. سازه خشتی محوطه قره‌حسنلو (Authors, 2021)

شکل ۶. پلان و برش ترانشه I (Authors, 2021)

۳-۱-۲- سکوی خشتی تپه قره‌حسنلو

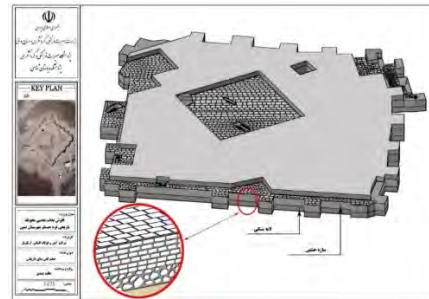
یکی از مهم‌ترین یافته‌های غیرمنقول شناسایی‌شده در تپه قره‌حسنلو که تقریباً در بیشتر ترانشه‌های کاوش‌شده، بخش‌هایی از آن شناسایی و از زیر لایه‌های رسوبی دشت اردبیل بیرون کشیده شد، سکوی خشتی است. این سکوی خشتی که شامل ساختاری با پی سنگی در سه رج با قلوه‌سنگ و قطعه‌سنگ‌های بزرگ و بدنه تماماً خشتی بوده، در مرکز این تپه قرار گرفته است. با توجه به عدم شناسایی ساختارهای معماری در سایر ترانشه‌های محوطه، به نظر می‌رسد تپه مذکور کاربری غیر از سکونتگاه دائمی را در زمان ساخت سکو داشته باشد. براساس نقشه به‌دست‌آمده از آن، می‌توان اظهارنظر کرد که این سکوی خشتی عظیم بر روی سطح تپه به‌صورت چهارگوش بنا نهاده شده است. بدین‌صورت که سازندگان بنا، پس از مسطح‌نمودن سطح تپه و آغشته‌نمودن کف آن به‌وسیله دوغاب سفیدرنگی از آهک، تمام سکو را از رج نخست تا سطح رویی آن، به کمک خشت و ملاطی از جنس ماسه و گل بالا آورده‌اند. با توجه به طول دیواره‌های سکوی خشتی می‌توان بنا را تقریباً دارای پلان چهارگوش مربعی دانست. نکته دیگر در ارتباط با دیواره‌های جانبی سکوی خشتی، استفاده از پشت‌بندهایی در بر بیرونی آنهاست. این سازه بزرگ در هر جهت خود دارای ۵ پشت‌بند چهارگوش در فواصل معین است. پشت‌بندها همانند دیواره سکو دارای ساختاری با سه رج سنگی در زیر و رج‌های خشتی روی آنهاست. ارتفاع پشت‌بندهای مذکور با ارتفاع سکو برابری می‌کند (شکل ۷ و ۸). در ارتباط با کاربری سکوی عظیم خشتی نیز باید اذعان داشت که به احتمال این اثر معماری دارای جنبه آیینی بوده باشد. این

آهن I و II تعلق دارند. قطعات سفالینه این دوره بیشتر در بیرون از ساختار معماری سازه خشتی به‌دست آمده از محوطه و در لابه‌لای بافت و شاموت خشت‌های سازه به دست آمده است. به‌طور کلی سفالینه‌های عصر آهن محوطه از نظر فرم، خمیره و نوع تزئین شامل سفالینه با نقوش داغدار با تزئین هاشورهای متقاطع و ظروف خاکستری تقسیم می‌شوند.

سفالینه‌های منقوش داغدار با نقوش هاشورهای

متقاطع

در تپه قره‌حسنلو، سفالینه‌های منقوش داغدار به‌دست آمده شامل لبه و بدنه بوده و از نظر طیف رنگی در سه گروه خاکستری، سیاه‌رنگ و نخودی رنگ قابل تقسیم هستند. بر روی این سفالینه‌ها، نقوش به‌صورت داغدار و با خطوط نسبتاً باریک و متوسطی ایجاد شده است. نوع نقوش قرار گرفته روی این گروه از سفالینه‌ها شامل نقوش مثلثی‌ها یا لوزی‌ها و نقوش شطرنجی ساده به‌صورت متوالی است. نقوش داغدار در بیشتر سفالینه‌ها با دقت پایین اجرا شده و ابعاد مثلث‌ها یا لوزی‌های ایجاد شده با یکدیگر متفاوت و نظم خاصی نیز در آنها دیده نمی‌شود. در بیشتر نمونه‌های به‌دست آمده، معمولاً نقوش در کنار لبه و به همراه آن بوده و به نظر می‌رسد که این نقش‌های داغدار بیشتر بخش بالایی ظروف را در برمی‌گرفته است (شکل ۹).

شکل ۸. حجم کلی سازه خشتی محوطه قره‌حسنلو (Authors, 2021)

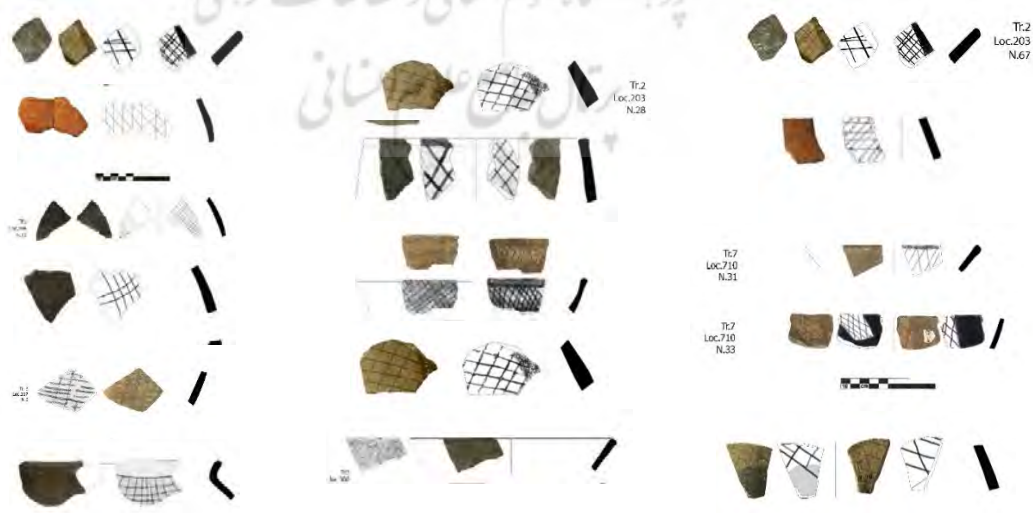
۳-۱-۳- مطالعه و گونه‌شناسی سفال‌های محوطه

قره‌حسنلو

در پژوهش حاضر، سفال‌های محوطه قره‌حسنلو بر مبنای شکل، خصوصیات فنی و نقوش تزئینی مورد طبقه‌بندی و گونه‌شناسی قرار گرفته‌اند. پس از آن، تمامی این قطعات سفالی، با نمونه‌های مشابه در سایر محوطه‌های منطقه و فرامنطقه‌ای مقایسه و روابط و سیر تحولات فرهنگی تپه مذکور بر مبنای آن مورد سنجش قرار گرفته است. به‌طور کلی سفال‌های قره‌حسنلو شامل گونه‌های مختلف و تکنیک‌های شاخصی هستند که در دو دوره آهن I و II و دوران اشکانی قابل تقسیم هستند.

۳-۱-۴- سفال‌های عصر آهن I و II قره‌حسنلو

ضمن کاوش در محوطه قره‌حسنلو نزدیک به ۱۰ درصد از سفالینه‌های به‌دست آمده از فصل نخست این محوطه، به عصر

شکل ۹. سفال‌های منقوش داغدار با هاشورهای متقاطع، قره‌حسنلو (Authors, 2021)

شوند. از نظر پرداخت، این گروه از سفالینه‌ها در برخی دارای سطوح صاف صیقلی بوده و برخی نیز متوسط هستند و از سطح براقی برخوردار نیستند (شکل ۱۰ و ۱۱).

شکل ۱۰. سفال به‌دست‌آمده از تپه قره‌حسنلو (Authors, 2021)

شکل ۱۱. ظروف خاکستری محوطه قره‌حسنلو (Authors, 2021)

و تزیینات شامل دو گروه سفال منقوش داغدار و سفال با تزیینات نقش‌کنده و طنابی قابل تقسیم هستند. **الف) ظروف با لبه به بیرون برگشته:** نمونه این گروه از ظروف در قره‌حسنلو به‌وفور یافت می‌شود. سفال‌های مذکور شامل انواع بشقاب، کاسه، کوزه، دیگ و تنگ است. این گروه از سفالینه‌ها چرخ‌ساز و در طیف رنگی قهوه‌ای روشن و تیره، قرمز، نخودی، آجری و خاکستری قرار دارند. سفالینه‌ها معمولاً ساده و هیچ‌گونه صیقلی بر روی آنها مشاهده نمی‌گردد. نمونه‌های مشابه این گروه از سفالینه‌ها از محوطه‌های دوران اشکانی مناطق همجوار و غیر همجوار شناسایی شده است (شکل ۱۲).

سفالینه‌های خاکستری

قطعات سفال خاکستری از دیگر یافته‌های عصر آهن محوطه قره حسنلوست. به‌طور کلی سفال‌های عصر آهن این محوطه بیشتر در طیف رنگی خاکستری قرار دارند. علاوه بر این برخی از سفال‌های این دوره در این محوطه دارای رنگ سیاه، قرمز و قهوه‌ای نیز هستند. این گروه از سفالینه‌ها شامل لبه، بدنه و کف ظروف هستند. این گروه از سفالینه‌ها شامل کاسه، کوزه، پارچ و سبو هستند. سفال‌های مذکور از نظر فرم نیز به انواع کاسه با لبه به بیرون برگشته، کاسه دارای زاویه در قسمت لبه، کاسه با بدنه و لبه ساده و سفالینه لوله ناودانی تقسیم می

سفالینه‌های دوران تاریخی (اشکانی)

بخش بیشتر سفالینه‌های به‌دست‌آمده از محوطه قره‌حسنلو متعلق به دوران اشکانی است. این گروه از سفالینه‌ها در کنار ویژگی‌های محلی، قابل قیاس با نمونه‌های زیادی از سفالینه‌های دوران اشکانی در سایر مناطق دیگر ایران است. سفالینه‌های اشکانی قره‌حسنلو از نظر فرم و شکل ظاهری مشابه نمونه‌های محوطه‌های شمال غرب ایران، غرب و شمال ایران بوده و در این حوزه‌های فرهنگی جای می‌گیرد. این سفالینه‌ها از منظر فرمی در سه گروه سفال با لبه به بیرون برگشته، سفال با لبه عمودی یا صاف، ظروف دهانه شبدری و از نظر نوع نقوش

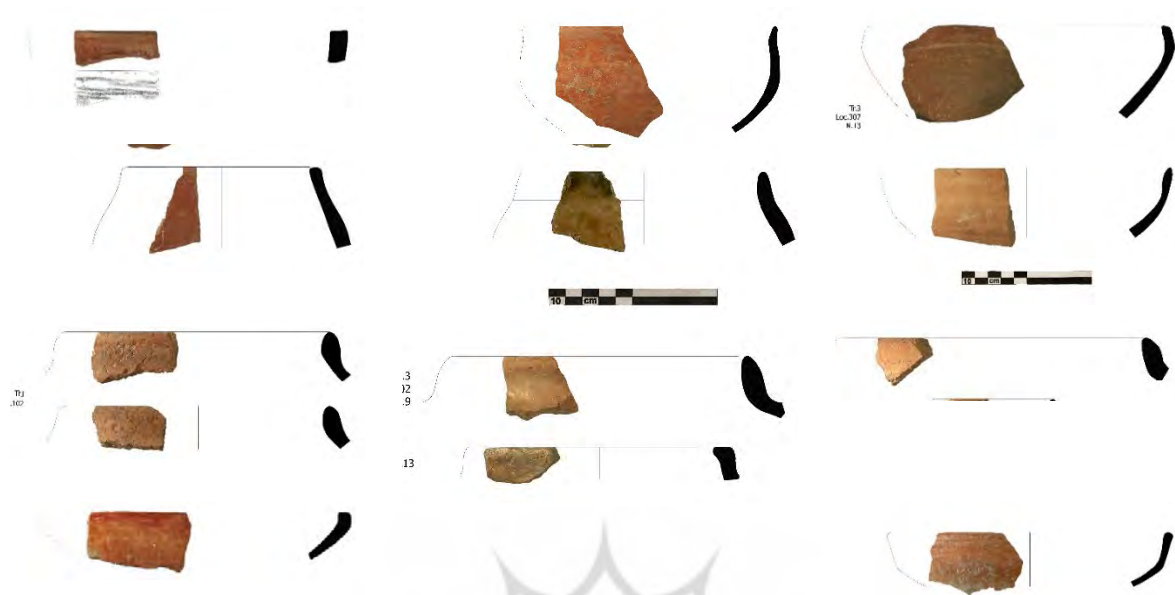
شکل ۱۲. سفالینه با لبه متمایل به بیرون، قره‌حسنلو (Authors, 2021)

این گونه سفالینه‌ها شناسایی شده است. نمونه‌های از این دست از ظروف که بیشتر متعلق به دوران اشکانی بوده، در سایر نقاط دیگر شناسایی شده از آن جمله در قلعه بونی یوغون در شهرستان نیر اردبیل (Pourfaraj, 2017)، گورهای خمرهای گرمی (Kambakhsh Fard, 1965) نیز به دست آمده است (جدول ۱).

د) سفالینه‌های داغدار عصر اشکانی: از جمله سفالینه‌های دیگر شناسایی شده در کاوش قره‌حسنلو، سفالینه‌های داغدار مختص عصر اشکانی است که نمونه مشابه آنها از مناطق مختلف به دست آمده است. این تزئین در دوره اشکانی هم از نظر کمیت و هم کیفیت نسبت به سفال‌های داغدار پیش از خود برتری می‌یابد. نمونه سفال‌های به دست آمده از قره‌حسنلو با نقوش داغدار، بیشتر شامل نقوش داغدار تقریباً موازی عمودی و مورب بوده و در برخی نیز خطوط به صورت افقی و درهم و نامنظم دیده می‌شود. نمونه‌های داغدار قره‌حسنلو بیشتر متعلق به بدنه سفال بوده و فرم آنها نامشخص است. در اینجا نقوش داغدار بیشتر بر بدنه بیرونی ظروف قرار گرفته است (شکل ۱۴).

ب) ظروف با لبه عمودی و صاف: ظروف مذکور شامل انواع کاسه، کوزه، دیگچه و پیاله است. این گروه از سفالینه‌ها در قره‌حسنلو متراکم بوده و نمونه‌های موجود در طیف رنگی قرمز، قهوه‌ای، آجری، خاکستری، نارنجی قرار دارند. سفال‌های مذکور بیشتر چرخ‌ساز بوده و در میان آنها، نمونه‌های دست‌ساز نیز مشاهده می‌شود. این سفالینه‌ها دارای سطوح متوسطی از نظر کیفیت هستند و بر روی آنها پرداخت و هیچ‌گونه صیقلی دیده نمی‌شود. بر روی بدنه ظروف مذکور نقش و تزئینی وجود ندارد (شکل ۱۱). نمونه مشابه این گروه از سفالینه‌ها از محوطه‌های دوران اشکانی دشت نهاوند (Jafarizadeh & Saraghi, 2014) محوطه‌های اشکانی منطقه کوهستانی شهرستان هرسین (Mohammadifar et al., 2015)، مکران جنوبی (Mehrafarin et al., 2011)، قلعه بونی یوغون نیر (Pourfaraj, 2017)، محوطه‌های اشکانی قروه (Rajabioun et al., 2020) حوزه سفیدرود رودبار (Kazemi et al., 2021)، شمال ایران (Herring, 1997) و... به دست آمده است.

ج) ظروف دهانه شبدری: در ارتباط با سفالینه‌های دهانه شبدری باید اشاره کرد که در تپه قره‌حسنلو تنها یک نمونه از

شکل ۱۳. سفال با لبه عمودی و صاف، قره حسنلو (Authors, 2021)

جدول ۱. جدول مقایسه‌ای ظرف دهانه شبدری قره حسنلو با نمونه‌های مشابه در دیگر مناطق (Authors, 2021)

ردیف	محوطه	دوره	طرح سفال	محوطه قابل مقایسه	منبع
۱	قره حسنلو	اشکانی		قلعه بونی یوغون، گرمی، قوشاتپه	Kambakhsh Fard,) 1965; Pourfaraj, (2017

شکل ۱۴. سفالینه با نقوش داغدار خطی، قره حسنلو (Authors, 2021)

هستند. به‌طور کلی سفال‌های دارای نقش‌های طنابی و ریسمانی، انگشت‌فشاری و کنده با لبه‌های برگشته مانند سفال‌های سایر محوطه‌های دوران اشکانی در شمال، شمال غرب و غرب ایران هستند (شکل ۱۵).

۵) سفال با تزئینات طنابی و نقش کنده: در سفالینه‌های دوران تاریخی محوطه قره حسنلو، نقوش ساده کنده به صورت شیاری و نقوش طنابی، تزئین غالب سفالینه‌های این دوره

شکل ۱۵. سفالینه با نقوش کنده طنابی و فشاری (Authors, 2021)

مناطق همجوار به دست آمده که از طریق تطبیق و مقایسه آنها می‌توان به دوره زمانی و گاه‌نگاری نسبی آنها دست یازید. ظروف منقوش داغدار بیشتر در طی ادوار پیش از تاریخ مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این نوع نقش بیشتر بر روی سفالینه‌های عصر آهن I و II به صورت خطوط مورب متقاطع یا نقوش مثلث‌های متوالی یا لوزی مانند دیده می‌شود. از جمله مهم‌ترین محوطه‌های کاوش شده در شمال غرب ایران از نظر سفالینه‌های منقوش داغدار با هاشورهای متقاطع، کورگان‌های جعفرآباد خداآفرین است.

۳-۲- تحلیل یافته‌ها

تنوع سفالینه‌های دوران اشکانی به‌نوعی نشان از حیات فرهنگی و تمرکز استقرار اصلی آن در طی این دوره است. سفال‌های این محوطه به دو گروه پیش از تاریخ و دوران تاریخی تقسیم می‌گردند که از هر دو مورد به تعدادی به دست آمده است. در ارتباط با سفالینه‌های عصر آهن محوطه قره حسنلو باید عنوان کرد که فرم کلی این سفالینه و نقوش هاشوری متقاطع داغدار ایجاد شده بر روی آنها نشان از تعلق این گروه از سفالینه‌ها به عصر آهن است. نمونه این گروه از سفالینه‌ها با نقش داغدار در برخی از محوطه‌های عصر آهن شمال غرب و

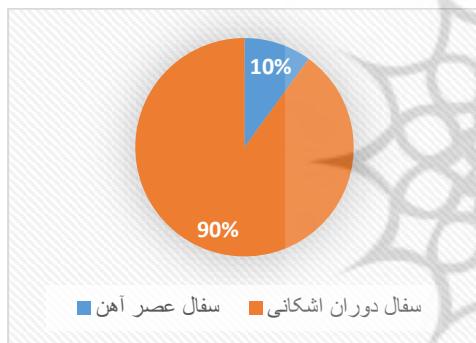
تعیین تاریخ نسبی سفالینه‌های عصر آهن قره‌حسنلو از طریق ظروف خاکستری آن نیز قابل تفهیم است. سفال‌های خاکستری که نمونه‌های داغدار آنها نیز معرفی و مقایسه زیرگروه این دسته از سفال‌ها محسوب می‌گردند، به احتمال متعلق به عصر آهن I و II هستند. نمونه‌های قابل مقایسه با این گروه از سفال‌ها از محوطه‌های بی‌شمار متعلق به عصر آهن، از آن جمله در محوطه پبلا قلعه رودبار گیلان (Nakshineh, 2010)، حوزه خدآفرین، حوزه دریاچه ارومیه (Ajorloo & Askarpour, 2013)، طالقان (Haddadian et al., 2017)، احمدبیگلو مشگین‌شهر (Heidarian, 2017)، قلعه خسرو اردبیل و قلاع اقماری اطراف (Rezaloo & Ayramloo, 2014)، قلعه یونی یوغون نیر و... به دست آمده است (جدول ۳). مقایسه فرم کلی قطعات سفالی و همچنین نقوش تزئینی آنها، نوعی مشابهت با آثار سفالی متعلق به این دوره، در منطقه و فرامنطقه را نشان می‌دهد. از آن جمله ظروف با لبه به بیرون برگشته محوطه قره‌حسنلو با خمیره قرمز، قهوه‌ای، نارنجی و نخودی و پرداخت متوسط، قابل مقایسه با محوطه‌های دوران اشکانی دشت نهاوند (Jafarizadeh & Saraghi, 2014)، محوطه‌های اشکانی منطقه کوهستانی شهرستان هرسین (Mohammadifar et al., 2015)، چره گیلان، و حوزه سفیدرود رودبار (Kazemi et al., 2021)، منطقه شمال ایران (Herring, 1997)، قلعه بویینی یوغون اردبیل (Pourfaraj, 2017) و... هستند (جدول ۴). همچنین نمونه مشابه ظروف با لبه عمودی و صاف محوطه قره‌حسنلو که بیشتر شامل کاسه و کوزه هستند، از محوطه‌های دوران اشکانی دشت نهاوند (Jafarizadeh & Saraghi, 2014)، محوطه‌های اشکانی منطقه کوهستانی شهرستان هرسین (Mohammadifar et al., 2015)، مکران جنوبی (Mehrafarin et al., 2012)، قلعه بویینی یوغون نیر (Pourfaraj, 2017)، محوطه‌های اشکانی قروه (Rajabioun et al., 2020)، حوزه سفیدرود رودبار (Kazemi et al., 2021)، شمال ایران (Herring, 1997) و... به دست آمده است (جدول ۵). در ارتباط با سفال‌های داغدار دوران تاریخی نیز باید اضافه نمود، هر چند محققان دامنه نفوذ سفال با نقوش داغدار اشکانی

در میان سفالینه‌های دارای نقوش داغدار در جعفرآباد، بیشتر قطعات سفالی و ظروف سالم به رنگ خاکستری و دارای نقوش هندسی داغدار هستند. سفال‌های به‌دست‌آمده از کورگان‌های جعفرآباد، با سفال‌های گزارش‌شده از محوطه‌های همجوار عصر آهن مناطق مختلف ایران و خارج از ایران اعم از تپه حسنلو، دین‌خواه تپه (Muscarella, 1974)، گوی تپه (Talai, 1995)، کردلر تپه، قبرستان مارلیک، گورستان عصر آهن مسجد کبود تبریز (Hejbari Nobri & Salehi Grossi, 2005) محوطه شهریری مشگین‌شهر، قبور و محوطه‌های جمهوری آذربایجان، گورستان تووزچای (Museyibli & Viktor Kvachidze, 2008) و بی‌شمار محوطه دیگر آذربایجان و ترکیه قابل قیاس است. این آثار با توجه به مقایسه‌های صورت‌گرفته متعلق به عصر آهن I و II هستند (Iravani, 2011). علاوه بر جعفرآباد، در محوطه‌های طالقان در حوزه شمال مرکزی فلات ایران که از جمله مناطق مستعد شکل‌گیری استقرارهای عصر آهن بوده نیز سفال منقوش داغدار با نقوش مثلث‌ها یا هاشورهای متقاطع شناسایی شده است. سفال‌های این محوطه عموماً خاکستری ساده و بدون نقش در مواردی نقش‌کننده هندسی یا داغدار، عموماً چرخ‌ساز با دور تند و با حرارت کافی مربوط به عصر آهن I و II هستند (Heidarian, 2017).

همچنین در میان سفالینه‌های محوطه اعلان تپه ساوجبلاغ، محوطه پبلاقلعه، رودبار گیلان که اکثر ظروف آن، از جمله ظروف شاخص عصر آهن I در منطقه رودبار گیلان هستند (Haerinck, 1988; Nakshineh, 2010) در سگزآباد قزوین، حسنلو IIIb، تپه حصار، تپه دین‌خواه، قبور شهریری نیز و... سفالینه منقوش داغدار با طرح هاشورهای متقاطع یا مثلثی‌های متوالی در طیف رنگی سیاه و خاکستری به دست آمده که مشابه نمونه‌های به‌دست‌آمده از محوطه قره‌حسنلو هستند. بر این اساس و با توجه به مقایسه‌های صورت‌گرفته در ارتباط با سفالینه منقوش داغدار می‌توان نتیجه گرفت که محوطه قره‌حسنلو حداقل در دوره عصر آهن I و آهن II استقرار داشته است (جدول ۲). علاوه بر سفالینه‌های منقوش داغدار،

2017)، دشت نهاوند، سفیدرود رودبار (Kazemi et al., 2021)، گورخمره‌های گرمی (Kambakhsh Fard, 2007)، محوطه‌های دشت درگز (Mohammadifar & Falah Mahneh, 2015) محدوده سد آزاد کردستان (Javanmardzadeh et al, 2011) و... قابل مقایسه هستند (Javanmardzadeh et al., 2011) (جدول ۷). به‌طور کلی براساس مطالعات صورت گرفته در حدود ۱۷۸۶ قطعه سفال در فصل نخست کاوش محوطه قره‌حسنلو به دست آمد. در نهایت با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته و تطبیق نمونه‌های سفالی با دیگر محوطه‌ها، از این تعداد سفال، در حدود ۱۰ درصد از قطعات سفالی موجود مربوط به عصر آهن I و II و ۹۰ درصد آنها نیز به دوران تاریخی (اشکانی) تعلق دارد (شکل ۱۳).

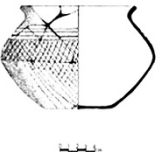

شکل ۱۳. درصد فراوانی سفالینه‌های عصر آهن و دوران تاریخی در فصل نخست کاوش محوطه قره‌حسنلو (Authors, 2021)

را شرق امپراتوری قلمداد نموده‌اند، اما کاوش‌های صورت گرفته در قره‌حسنلو مشخص گردانید که این نوع تزئین در سطوح کمتر و با کیفیت پایین‌تر در مناطق دیگر ایران و از جمله در شمال غرب مورد استفاده قرار گرفته است. در ارتباط با تطبیق و مقایسه سفال‌های قره‌حسنلو با جنوب شرق ایران باید اذعان داشت که این گروه از سفالینه‌ها هرچند از نظر کیفیت و نوع فرم در بیشتر موارد با یکدیگر هم‌خوانی ندارند، اما از نظر نوع نقوش داغدار بین آنها مشابهت‌های زیادی وجود دارد. نقوش داغدار خطی در دوره اشکانی بیشتر در جنوب شرق ایران و خصوصاً در سیستان مورد استفاده قرار گرفته است. سفالگران سیستانی برای خارج‌ساختن ظروف خود از یکنواختی و سادگی، آنها را با انواع روش‌های تزئین می‌آراستند. ظروف ظریف و ارزشمند ساکنان سیستان را در دوره اشکانی، ظروف داغدار تشکیل می‌داد که برای ساخت آنها مهارت و دقت بیشتری نیاز بود (Mehrafarin et al., 2012). هرینک در پژوهش خود از این نوع تزئین با عنوان «سفال قرمز قهوه‌ای با تزئین شیاری‌های صیقلی یاد می‌کند (Herring, 1997) (جدول ۶). در کنار این گروه سفالینه‌ها، قطعات سفالی منقوش به نقوش کنده طنابی و انگشت‌فشاری قره‌حسنلو نیز با سایر محوطه‌های اشکانی از جمله تپه کهنه پاسگاه تپه سی خداآفرین (& Āqālārī Dehpahlevān, 2011)، ماه‌نشان زنجان (& Khosrowzadeh Pourfaraj, 2009)، قلعه بونی یوغون نیر در اردبیل (Aali, 2009)

جدول ۲. جدول مقایسه‌ای ظروف منقوش داغدار با نمونه‌های مشابه در سایر محوطه‌های دیگر (Authors, 2021)

منبع مقایسه	تصویر سفال مقایسه‌ای	محوطه قابل مقایسه	تصویر سفال	دوره تاریخی	محوطه	ردیف
(Haerinck, 1988; Iravani Ghadim & Mamizadeh Gighu, 2013; Nakshineh, 2010)		جعفرآباد، خداآفرین		قره‌حسنلو	۱	
(Nakshineh, 2010)		پیلان قلعه		قره‌حسنلو آهن I و II	۲	

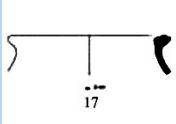

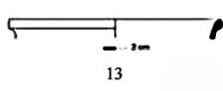

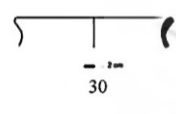

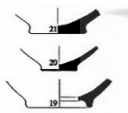

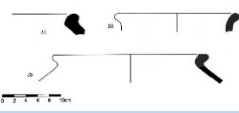

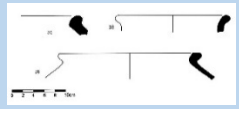

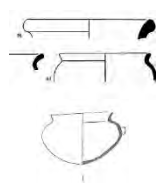

ردیف	محوطه	دوره تاریخی	تصویر سفال	محوطه قابل مقایسه	تصویر سفال مقایسه‌ای	منبع مقایسه
۳	قره حسنلو			طالقان		(Haddadian et al., 2017; Haerinck, 1988; Nakshineh, 2010)
۴	قره حسنلو	آهن I و II		کورگان‌های جعفرآباد، خداآفرین		(Iravani Ghadim & Mamizadeh Giglu, 2013)
۵	قره حسنلو	آهن I و II		اغلان تپه ساوجیلاغ، طالقان		(Haddadian et al., 2017; Haerinck, 1988)
۶	قره حسنلو	آهن I و II		پیلان قلعه		(Nakshineh, 2010)
۷	قره حسنلو	آهن I و II		کورگان‌های جعفرآباد، طالقان		(Iravani Ghadim, 2011)
۸	قره حسنلو	آهن I و II		کورگان‌های جعفرآباد، خداآفرین		(Iravani Ghadim & Mamizadeh Giglu, 2013)
۹	قره حسنلو	آهن I و II		کورگان‌های جعفرآباد		(Haerinck, 1988; Iravani Ghadim, 2011; Nakshineh, 2010)
۱۰	قره حسنلو	آهن I و II		کورگان‌های جعفرآباد، خداآفرین، اغلان تپه ساوجیلاغ، طالقان		(Haddadian et al., 2017; Haerinck, 1988; Nakshineh, 2010)

جدول ۳. جدول مقایسه‌ای سفال‌های خاکستری قره حسنلو با سایر مناطق دیگر (Authors, 2021)

منبع	تصویر سفال مقایسه‌ای	محوطه قابل مقایسه	تصویر سفال	دوره تاریخی	محوطه	ردیف
(Young, 1965: fig 9) (Burney, 1972; Burton-Brown, 1951; Hejbari Nobri, 2005; Khanmohammadi, 2010; Muscarella, 1974; Negahban, 1996; Sattarnejhad et al., 2021)		سرنده، دغدغان، گوی تپه A، خوروبین، هفتوان V، کردلر تپه، مسجد کبود، مارلیک، قیطریه، بایزیدآباد، نقده، نخجوان		آهن I و II	قره حسنلو	۱
(Alizade et al., 2018)		قلعه خشه حیران نمین،		آهن I و II	قره حسنلو	۲
(Nakshineh, 2010)				آهن I و II	قره حسنلو	۳
(Haddadian et al., 2017)		طاقان، حوزه، دریاچه ارومیه، دشت اردبیل		آهن I و II	قره حسنلو	۴
(Ayorloo & Askarpour, 2013; Nakshineh, 2010)		خداآفرین، حوزه دریاچه ارومیه،		آهن I و II	قره حسنلو	۵
(Iravani Ghadim & Mamizadeh Gighu, 2013)		کورگان‌های جعفرآباد، خداآفرین،		آهن I و II	قره حسنلو	۶
(Seydov, 2003) (Darabi & Niazi, 2012; Heidarian, 2017; Rezaloo & Ayramloo, 2014)		احمدبیگلو مشگین شهر، طاقان، حوزه دریاچه		آهن I و II	قره حسنلو	۷

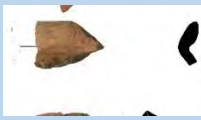
منبع	تصویر سفال مقایسه‌ای	محوطه قابل مقایسه	تصویر سفال	دوره تاریخی	محوطه	ردیف
		ارومیه، طالقان				

جدول ۴. جدول مقایسه‌ای سفال‌های لبه‌برگشته با نمونه‌های مشابه در سایر نقاط دیگر (Authors, 2021)

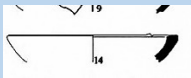

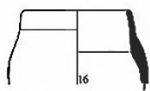

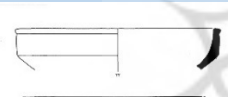

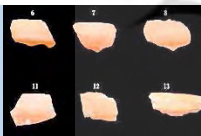

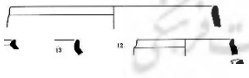

منبع	تصویر سفال مقایسه‌ای	محوطه قابل مقایسه	تصویر سفال	دوره تاریخی	محوطه	ردیف
(Jafarizadeh & Saraghi, 2014; Mohammadifar et al., 2015)		هرسین، نهایند		اشکانی	قره حسنلو	۱
(Jafarizadeh & Saraghi, 2014; Mohammadifar et al., 2015)		دشت نهایند، هرسین		اشکانی	قره حسنلو	۲
(Jafarizadeh & Saraghi, 2014; Mohammadifar et al., 2015)		دشت نهایند، هرسین		اشکانی	قره حسنلو	۳
(Jafarizadeh & Saraghi, 2014; Mohammadifar et al., 2015)		نهایند، هرسین		اشکانی	قره حسنلو	۴
(Jafarizadeh & Saraghi, 2014; Kazemi et al., 2021; Mehrafarin et al., 2011; Mohammadifar et al., 2015; Pourfaraj, 2017)		قلعه بونی یوغون نیر، هرسین، دشت نهایند		اشکانی	قره حسنلو	۵
(Kazemi et al., 2021; Mohammadifar et al., 2015)		هرسین		اشکانی	قره حسنلو	۶
(Kazemi et al., 2021; Pourfaraj, 2017)		قلعه بونی یوغون		اشکانی	قره حسنلو	۷
(Bagharian, 2004; Haerinck, 1988; Kazemi et al., 2021; Pourfaraj, 2017)		قلعه بونی یوغون، دشت سفیدرود رودبار، نهایند، هرسین		اشکانی	قره حسنلو	۸

محوطه
چره گیلان

(Kazemi et al., 2021; Khalatbari, 2007; Mehrafarin et al., 2011)			اشکانی	قره حسنلو	۹
--	---	--	--------	-----------	---

جدول ۵. جدول مقایسه‌ای سفال به لبه عمودی و صاف اشکانی قره حسنلو با نمونه‌های مشابه سایر مناطق (Authors, 2021)

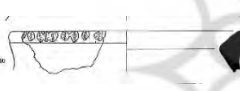

منبع	تصویر سفال مقایسه‌ای	محوطه قابل مقایسه	تصویر سفال	دوره تاریخی	محوطه	ردیف
(Jafarizadeh & Saraghi, 2014; Mohammadifar et al., 2015)		هرسین کرمانشاه، نهادند		اشکانی	قره حسنلو	۱
(Jafarizadeh & Saraghi, 2014; Mohammadifar et al., 2015)		هرسین، نهادند		اشکانی	قره حسنلو	۲
(Jafarizadeh & Saraghi, 2014; Mohammadifar et al., 2015)		هرسین، نهادند		اشکانی	قره حسنلو	۳
(Mohammadifar et al., 2015)		هرسین، نهادند		اشکانی	قره حسنلو	۴
(Mohammadifar et al., 2015)		هرسین		اشکانی	قره حسنلو	۵
(Pourfaraj, 2017; Rajabioun et al., 2020)		قلعه بویی بوغون نیر، اردبیل، قروه		اشکانی	قره حسنلو	۶
(Haerinck, 1988; Kazemi et al., 2021)		سفیدرود رودبار		اشکانی	قره حسنلو	۷
(Haerinck, 1988; Kazemi et al., 2021)		سفیدرود رودبار، شمال ایران		اشکانی	قره حسنلو	۸

جدول ۶. جدول مقایسه‌ای سفال‌های داغدار اشکانی با نمونه‌های مشابه در سایر مناطق (Authors, 2021)

ردیف	محوطه	دوره تاریخی	تصویر سفال	محوطه قابل مقایسه	تصویر سفال مقایسه‌ای	منبع
۱	قره حسنلو	اشکانی		سیستان		(Mehrafarin et al., 2011; Pourfaraj, 2017)
۲	قره حسنلو	اشکانی		سیستان		(Mehrafarin et al., 2011; Pourfaraj, 2017)
۳	قره حسنلو	اشکانی		سیستان		(Mehrafarin et al., 2012; Mehrafarin et al., 2011)
۴	قره حسنلو	اشکانی		سیستان		(Haerinck, 1988; Mehrafarin et al., 2011)
۵	قره حسنلو	اشکانی		سیستان		(Mehrafarin et al., 2011)
۶	قره حسنلو	اشکانی		سیستان		(Mehrafarin et al., 2011)
۷	قره حسنلو	اشکانی		سیستان		(Mehrafarin et al., 2011)
۸	قره حسنلو	اشکانی		سیستان		(Mehrafarin et al., 2011)

جدول ۷. جدول مقایسه‌ای سفالینه‌های منقوش کنده قره حسنلو با نمونه‌های مشابه در دیگر مناطق (Authors, 2021)

ردیف	محوطه	دوره تاریخی	تصویر سفال	محوطه قابل مقایسه	تصویر سفال مقایسه‌ای	منبع
۱	قره حسنلو	اشکانی		تپه کهنه پاسگاه تپه سی، خداآفرین		(Āqālāri & Dehpahlevān, 2011; Kazemi et al., 2021)

منبع	تصویر سفال مقایسه‌ای	محوطه قابل مقایسه	تصویر سفال	دوره تاریخی	محوطه	ردیف
(Javanmardzadeh et al., 2011; Kazemi et al., 2021; Khosrowzadeh & Aali, 2009)		سد آزاد، کردستان، ماهنشان، زنجان، دشت نهاوند، سفیدرود رودبار		اشکانی	قره حسنلو	۲
(Kazemi et al., 2021)		سفیدرود رودبار، تپه کهنه پاسگاه تپه سی، خداآفرین، قلعه بونی یوغون، اردبیل، تپه کهنه پاسگاه تپه سی، خداآفرین، ماهنشان، زنجان، دشت نهاوند، سفیدرود، سد آزاد، کردستان، گورستان مالکا - سرشیمام، حوزة سفیدرود رودبار		اشکانی	قره حسنلو	۳
(Āqālāri & Dehpahlevān, 2011; Pourfaraj, 2017)		ماهنشان، زنجان، دشت نهاوند، سفیدرود، سد آزاد، کردستان، گورستان مالکا - سرشیمام، حوزة سفیدرود رودبار		اشکانی	قره حسنلو	۴
(Javanmardzadeh et al., 2011; Kazemi et al., 2021; Khosrowzadeh & Aali, 2009)		ماهنشان، زنجان، دشت نهاوند، سفیدرود، سد آزاد، کردستان، گورستان مالکا - سرشیمام، حوزة سفیدرود رودبار		اشکانی	قره حسنلو	۵
(Āqālāri & Dehpahlevān, 2011; Kazemi et al., 2021)		ماهنشان، زنجان، دشت نهاوند، سفیدرود، سد آزاد، کردستان، گورستان مالکا - سرشیمام، حوزة سفیدرود رودبار		اشکانی	قره حسنلو	۶
(Keall & Keall, 1981; Kleiss, 1970; Tadahiko et al., 2004)		ماهنشان، زنجان، سفیدرود، سد آزاد، کردستان، گرمی		اشکانی	قره حسنلو	۷

۴- نتیجه‌گیری

نتایج کاوش‌های صورت‌گرفته در این محوطه نشان می‌دهد که قره‌حسنلو در طی ادوار پیش از تاریخ و دوران تاریخی، حداقل به‌صورت محدود یا موقتی مورد استقرار قرار گرفته است. در کنار سازه‌ی عظیم خشتی به‌دست‌آمده از این محوطه، مهم‌ترین مواد فرهنگی محوطه قره‌حسنلو، سفالینه‌های عصر آهن و دوران تاریخی است. مقایسه‌های تطبیقی صورت‌گرفته در ارتباط با سفال‌های محوطه قره‌حسنلو، نشان از برخی تعاملات فرهنگی منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای محوطه با سایر محوطه‌های دیگر، در طی ادوار مذکور است. پژوهش‌ها و مطالعات باستان‌شناختی صورت‌گرفته در محوطه قره‌حسنلو شواهدی از سنت عصر آهن I و II و دوران اشکانی را در پهنه دشت اردبیل ارائه داد. در ارتباط با سفالینه‌های عصر آهن قره‌حسنلو که به‌صورت نسبتاً محدود از کاوش این محوطه شناسایی گشته، باید گفت که این گروه از سفالینه‌ها که بیشتر شامل انواع کاسه و کوزه بوده، عمدتاً ساده و بدون نقش و بیشتر دارای خمیره خاکستری‌رنگ هستند. فرم این ظروف بیشتر دهانه باز با لبه به بیرون برگشته است و تنها تزئین سفالینه‌های عصر آهن قره‌حسنلو نقوش داغدار مثلثی به‌صورت هاشورهای متقاطع است. با توجه به مقایسه‌های صورت‌گرفته، گاه‌نگاری نسبی سفالینه‌های عصر آهن قره‌حسنلو، نشان از تعلق این گروه از سفالینه‌ها به عصر آهن I و II هستند. علاوه بر داده‌های عصر آهن، بخش بیشتر سفالینه‌های به‌دست‌آمده از قره‌حسنلو که نزدیک به ۹۰ درصد از کل سفال‌های به‌دست‌آمده از این محوطه را در برمی‌گیرد، متعلق به دوران تاریخی و مشابه سنت‌های سفال‌گری عصر اشکانی در منطقه و فرمانطقه است. وجود سازه عظیم خشتی به همراه سفالینه‌های شاخص دوران تاریخی در تمامی لایه‌های فرهنگی محوطه قره‌حسنلو، بر استقرار محوطه و تعاملات فرهنگی آن در طی دوران اشکانی تأکید دارد. با توجه به مقایسه‌های صورت‌گرفته این گروه از سفالینه‌ها با سایر مناطق همجوار و فرمانطقه، گاه‌نگاری‌های نسبی صورت‌گرفته در ارتباط با

این سفالینه‌های دوران تاریخی، نشان از تعلق آنها به دوران اشکانی است. روابط فرهنگی این محوطه بیشتر با مناطق همجوار یعنی حوزه شرق شمال غرب ایران و حوزه دریاچه ارومیه در شمال غرب ایران و همچنین با حوزه‌های شمال و غرب ایران بوده است. درنهایت با توجه به سایر داده‌های فرهنگی به‌دست‌آمده از محوطه باستانی قره‌حسنلو می‌توان گاه‌نگاری نسبی محوطه را بدین شکل تفسیر نمود که این محوطه طی عصر آهن I و II به احتمال برای نخستین بار مورد استقرار قرار گرفته و پس از یک دوره گپ زمانی، مردمان پارتنی با بنانهادن سکوی خشتی بر روی این تپه، این مکان را به محلی آیینی تبدیل نموده و به‌صورت موقت و در برخی از فصول، در این محوطه استقرار یافته‌اند.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه دکتری نگارنده با عنوان «گاه‌نگاری و تبیین تحولات عصر مفرغ و عصر آهن در کرانه‌های شرقی دشت اردبیل براساس کاوش تپه بریس شهرستان نمین» است که در دانشگاه محقق در دست انجام است. در پایان از اعضای محترم کاوش باستان‌شناسی محوطه قره‌حسنلو و همچنین پرسنل محترم مجتمع آهن و فولاد الماس آرتاویل مستقر در محوطه، به‌دلیل همکاری و سرعت‌بخشیدن به کار کاوش و همچنین مسئولان محترم اداره میراث فرهنگی استان اردبیل به‌خصوص کارکنان بخش باستان‌شناسی در تهیه اسناد، نهایت تشکر و قدردانی را می‌نمایم.

منابع مالی

منابع مالی کاوش باستان‌شناسی محوطه قره‌حسنلو که سفال‌های آن برای مطالعه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته، توسط «مجتمع آهن و فولاد الماس آرتاویل» پرداخت شده است.

تعارض منافع

بین نویسندگان تعارضی در منافع وجود ندارد.

References

- Abdi-Amin, A. (1997). *Archaeological investigations and excavations of the old fortress of Meshgin Shahr, archaeological reports, Cultural Heritage Organization of the country.*
- Ajorloo, B., & Askarpour, V. (2013). The Pottery Tradition in Khoda'afarin Territory and the Iron Age Theory of Cultural Dynamism. *Journal of Archaeological Studies*, 4(2), 1-12.
- Alizade, M., Rezalo, R., Hajizade, K., & Afkhmi, B. (2018). Archaeological Surveys in the East Azerbaijan: North of Namin, Ardebil Province. *Journal of Archaeological Studies*, 10(2), 221-238.
- Alizadeh, K., & Ur, J. A. (2007). Formation and destruction of pastoral and irrigation landscapes on the Mughan Steppe, north-western Iran. *Antiquity*, 81(311), 148-160.
- Āqālāri, B., & Dehpahlevān, M. (2011). Cultural Characteristics of North-Western Iran during Parthian Period With a View to Findings of the Second Season of Explorations in the Old Mound of Pāsgāh Tappeh Si. *Journal of Archaeological Studies*, 3(1), 15-43.
- Bagharian, M. R. (2004). *Speculation in order to determine the boundaries of Chereh ancient site, Cultural Heritage Department of Gilan Province.* not published.
- Blaylock, S. (2009). *Tille Höyük 3.1: The Iron Age: Introduction, Stratification and Architecture, The British Institute at Ankara, Monograph 41.*
- Burney, C. (1972). Excavations at Haftavān Tepe 1969: second preliminary report. *Iran*, 10(1), 127-142.
- Burney, C. A. (1979). Meshkin Shar Survey. *Iran*, (8), 1-71.
- Burton-Brown, T. (1951). *Excavations in Azerbaijan 1948.* John Murray.
- Darabi, H., & Niazi, N. (2012). The Iron Age Settlements of Taleghan, Northern Central Plateau of Iran. *Journal of Archaeological Studies*, 3(2), 35-54.
- DeMorgan, J. (1905). Recherches au Talych Persaen 1901. In *Necropoles des ages du Bronze et du fer MOP VIII* (pp. 251- 345).
- Edwards, M. (1983). *Excavations in Azarbaijan (North-Western Iran), Haftavan* (Vol. VI).
- Ghirshman, R. (1939). Fouilles de Nad-i-Ali dans le Seistan Afghan. *Revue des arts asiatiques*, 13(1), 10-22.
- Haddadian, M. R., Firouzmandi, B., & Samaghabadi, R. (2017). Investigation of Iron Age Pottery of the North Central Plateau of Iran, a Case Study of Taleghan Region. *Archeology of Iran*, 8(2), 116-131.
- Haerinck, E. (1988). The Iron Age in Guilan- Proposal for a chronology. In J. Curtis (Ed.), *Bronzeworking Centres of Western Asia. 1000-539 B.C.* London.
- Hansman, J. (1999). *Fasa ii. Tall-e Zahak. Encyclopaedia iranica* (Vol. IX).
- Heidarian, M. (2017). The Archeological Evidence of the Ahmad Baiglo Dam, Meshkinshahr. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 7(13), 7-24.
- Hejbari Nobri, A. (2005). *Preliminary report of the third season of exploration of the Shahriri site.*
- Hejbari Nobri, A., & Salehi Grossi, M. (2005). The art of pottery in the cemetery of the Blue Mosque of Tabriz. *Bastan-Pzohohi magazine*, 1(1), 30-38.
- Herring, E. (1997). *Iran's pottery during the Parthian period* (H. Chobak, Trans.). Iran's Cultural Heritage Organization.
- Iravani Ghadim, F. (2011). *Jafar Abad VIII, Kurgan Kazıları, Kuzeybatı İran .Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimi, Önder Bilgi'ye Armağan Yazıları.*
- Iravani Ghadim, F., & Mamizadeh Gıglu, S. (2013). Typology and Introducing the Iron Age Ceramics of Jafar Abad Kurgan's in Khoda Afarin Area (The First Excavation). *Journal of Archaeological Studies*, 4(2), 33-50.

- Jafarizadeh, M., & Saraghi, N. (2014). Settlement Patterns of the Parthian Period of the Nahavand Plain. *Modares Archaeological Researches*, (12 and 13), 25-39.
- Javanmardzadeh, A., Darabi, H., & Naseri, R. (2011). Archaeological Survey of the Azad Dam Area, Kurdistan Province. *Paayam Barstan-Shanas*, 8(15), 73-90.
- Kambakhsh Fard, S. (1965). Artifacts and Remains of Parthian Parthian Villages in Mughan and Azerbaijan. *Historical Surveys*, 2(1), 5-20.
- Kambakhsh Fard, S. (1998). *Parthian burial mounds, a supplement to an archeology and history journal*. Academic Publishing Center.
- Kambakhsh Fard, S. (2007). *Pottery and pottery in Iran, from the beginning of the Neolithic to the modern era*. Phoenix.
- Kazemi, A., Mafi, F., & Fakhar, Z. (2021). Archaeological Study of Parthian Habitats in Sefid-rud Rudbar Valley. *Journal of Archaeological Studies*, 13(3), 241-263.
- Keall, E. J., & Keall, M. J. (1981). The Qal'eh-i Yazdigird Pottery: A Statistical Approach. *Iran*, 19(1), 33-80.
- Khalatbari, M. R. (2007). *Preliminary report of stratigraphy and the first season of exploration of the settlement area of Culverz (Rostamabad 1385-1387)*.
- Khanmohammadi, B. (2010). A tomb from the Iron Age in Bayzidabad Naghdeh, West Azerbaijan. *Bastan-Pzohohi*, (8), 67-76.
- Khosrowzadeh, A., & Aali, A. (2009). Description, classification and typological analysis of Parthian and Sasanian period pottery in Mah-Nashan region of Zanjan. *Modares Archaeological Researches*, 1(2), 45-70.
- Kleiss, W. (1970). Zur topographie des Partherhanges in Bisutun. In: Reimer, Berlin.
- Mehrafarin, R., Alizadeh, F., & Shirazi, R. (2012). Parthian Pottery of Mokran and its Similarity with Neighbor Regions. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 2(3), 7-24.
- Mehrafarin, R., Hadji, S. R. M., & Feyz, S. A. (2011). A study of the ceramics of east Iran during the later Parthian era with special reference to Tapa Gowri. *Central Asiatic journal*, 55(2), 240-258.
- Mohammadifar, Y., Chehri, R., & Hemti Azandriani, I. (2015). Investigation and analysis of the settlement pattern of Parthian sites in the mountainous region of Harsin. *Modares Archaeological Researches*, (12 and 13), 195 – 209.
- Mohammadifar, Y., & Falah Mahneh, M. (2015). The Parthian Period in North-Eastern Iran, the New Areas of Darghz Plain. Second Iranian Archeology Conference, Birjand University.
- Motamedi, N. (1997). *Zivieh, architectural excavations 1995 of the year and the description of pottery according to the archaeological reports of the country's cultural heritage organization*.
- Muscarella, O. W. (1974). The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran. *Metropolitan Museum Journal*, 9, 35-90.
- Museyibli, N., & Viktor Kvachidze, S. N. (2008). *Girag Kasaman II Report on Excavations of Girag Kasaman II Site at Kilometre Point 406 of Baku- Tiblisi- Ceyhan and South Caucasus Pipelines Right of Way*. Azarbaijan National Acamdemy of Sciences. Institute of Archaeology and Ethnography.
- Nakshineh, A. S. (2010). Typology of Iron Age Pottery of Pilaqleah, Rudbar, Gilan. *Payam Bastan-Shanas*, 7(13), 73-90.
- Negahban, E. O. (1996). *Marlik: the complete excavation report*.
- Pourfaraj, A. (2017). A Chronological Explanation of The First Millennium BC Cultures of Nir County, Ardebil. *Journal of Archaeological Studies*, 9(1), 37-54.
- Rajabioun, Z., Behnia, A., & Saed Muchashi, A. (2020). The Analysis of Settlement Patterns of Parthian Period Sites in the City Qorveh. *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 4(11), 91-113.
- Rezaloo, R., & Ayramloo, Y. (2014). The Late Bronze Age and Iron Age I Cultures in Ardabil Plain: Qalla Khosrow and Peripheral Castles. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 4(6), 65-84.

- Saraf, M. R. (1995). Innovations in Architecture and Urbanization of Hagmatane Hill (Hamedan). In *Collection of Articles on the History of Architecture and Urbanization of Iran, Arg Bam* (Vol. 2, pp. 812-840).
- Sattarnezhad, S., Esmaili-Atiq, H., Rahmatpour, M., Jaleh-Aghdam, J., & Tohidi, M. (2021). Preliminary Report of the First Chapter of Archeological Excavation of Sarand-Dighdighan Cemetery of East Azerbaijan *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 11(30), 73-100.
- Schaeffer, C. (1948). *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale*. Oxford University Press.
- Seydov, A. G. (2003). *Naxcivan VII- II minilliklarda*. ELM.
- Tadahiko, O., Nokandeh, J., & Kazuya, Y. (2004). *Preliminary Report of the Iran Japan Joint Archaeological Expedition to Gilan*.
- Tahmasabi, F. (2015). *Exploration and speculation in the area of Buini Castle, Cultural Heritage Organization of the country*.
- Talai, H. (1995). *Archeology and art of Iran in the first millennium BC*. Samt.
- Young Jr, T. C. (1965). A comparative ceramic chronology for Western Iran, 1500-500 BC. *Iran*, 3(1), 53-85.

